

Een goed verhaal over arbeidsmigratie

door Laurens Wijmenga

In de verte trekt een auto met groot lawaai op. Terwijl ik door de straat slenter, passeer ik huizen met dichtgetimmerde ramen en een winkel met een Bulgaarse vlag op een deur. Voor de winkelpui staat een groepje mannen met een Oost-Europees uiterlijk, blikjes bier in de hand. Enkele deuren verder is een wasserette – zeven dagen per week open – waar klanten met weekendtassen in en uit lopen. Een schreeuwende man, duidelijk onder invloed, passeert aan de overkant. Plastic afval waait door de straat. Welkom in Rotterdam Charlois.

Deze sfeerschets is opgetekend terwijl de arbeidsmigratie uit Oost-Europa een voorlopig hoogtepunt bereikt. Veel arbeidsmigranten vinden onderdak in oude stadswijken zoals Charlois. Over de gevolgen van arbeidsmigratie bestaan verschillende beelden. Vaak worden de negatieve kanten, zoals overlast en uitbuiting, benadrukt en blijven positieve aspecten onderbelicht. Zo is er ook een ander beeld te schetsen van Charlois, namelijk dat van een veerkrachtige wijk die voor veel nieuwe Rotterdammers de springplank vormt naar de Nederlandse samenleving. Het beeld van uitbuiting verdient ook enige nuancering. Onderzoeken schetsen een beeld met vele grijstinten. Naast goede en slechte werkgevers, zijn er ondernemers die weliswaar de grenzen van de wet opzoeken maar daar toch binnen blijven.²

Toch zijn de rauwe randen van arbeidsmigratie onmiskenbaar. Een stroom aan mediaberichten stelt vrijwel wekelijks situaties van overlast en schrijnend onrecht aan de kaak. Het is daarom niet vreemd dat geregeld wordt gevraagd om stevig overheidsingrijpen.³ Mijn partij, de ChristenUnie, liet zich met een ‘actieplan arbeidsmigratie’ niet onbetuigd.⁴

Aanklachten en actieplannen hebben hun plek. Als christelijke idealen, zoals gastvrijheid en barmhartigheid, in het geding zijn, is het niet meer dan logisch dat christenpolitici in het harnas springen. Maar aan deze actiegerichte houding kleven twee risico's, ook bij het thema ‘arbeidsmigratie’. Een heilige strijd voor christelijke idealen kan bij gelegenheid de vrede in de samenleving onder druk zetten.⁵ En wanneer plannen voor een rechtvaardiger migratiebeleid voorbijgaan aan wat in een vorig essay ‘de gebrokenheid van ons bestaan’ is genoemd,⁶ kunnen zij ineffectief of zelfs contraproductief uitwerken.

Hoe kunnen we voorkomen dat dit gebeurt? Kunnen – om Bijbelse beelden te gebruiken – de bevlogenheid van de profeet en de actiegerichtheid van de koning samengaan met een priesterlijk streven naar verbinding en verzoening? Is het mogelijk om arbeidsmigratiebeleid te funderen in een politieke filosofie die christelijk idealisme combineert met een gezonde dosis realisme?

In dit essay⁶ wordt een poging gedaan om deze fundering te leggen. De Amerikaanse theoloog Reinhold Niebuhr

AUTEUR
Laurens Wijmenga
is algemeen wetenschappelijk
medewerker bij het
Wetenschappelijk Instituut
van de ChristenUnie.

(1892-1971) vormt hierbij een belangrijke inspiratiebron. Zijn denken, dat vaak bestempeld wordt als ‘christelijk pragmatisme’, is relevant omdat hij in zijn werk steeds de spanning opzoekt tussen ideaal en realiteit.⁷ Zijn pragmatisme moet niet verward worden met de postmoderne relativering van objectiviteit en waarheid. Christelijk pragmatisme draait om haalbare oplossingen die werken in de praktijk en waarin steeds een echo – soms sterk, soms zwak – van christelijke idealen doorklinkt. Door christelijke idealen te confronteren met de complexiteit van de praktijk en daaruit lering te trekken, kan volgens Niebuhr de grootste mogelijke doorwerking van deze idealen worden bereikt.⁸

Christelijk-pragmatisch handelen vergt dus een gedetailleerde kennis van de gevolgen van ons handelen in de praktijk. Om deze praktijk van arbeidsmigratie te leren kennen heb ik enkele weken doorgebracht in Charlois, bedrijven bezocht en rond de veertig deskundigen aan de tand gevoeld: ondernemers, vakbondsbestuurders, ambtenaren, politici en natuurlijk arbeidsmigranten zelf.⁹ Daarbij lag het accent op de lokale praktijk. Juist daar wordt immers zichtbaar welke morele dilemma's het reguleren van arbeidsmigratie met zich meebrengt. In het vervolg van dit essay worden de bevindingen uit deze gesprekken gepresenteerd aan de hand van drie casestudies. Zonder de pretentie te hebben pasklare beleidsoplossingen aan te bieden, beoog ik bij elke casus vanuit het denken van Niebuhr een handvat aan te reiken dat bestuurders kan helpen om zich te verhouden tot het vraagstuk van arbeidsmigratie.

Voordat we inzoomen op de lokale praktijk, zoomen we eerst uit naar het macroperspectief. Over welke arbeidsmigratie en welke arbeidsmigranten gaat het?

Allemaal gastarbeiders

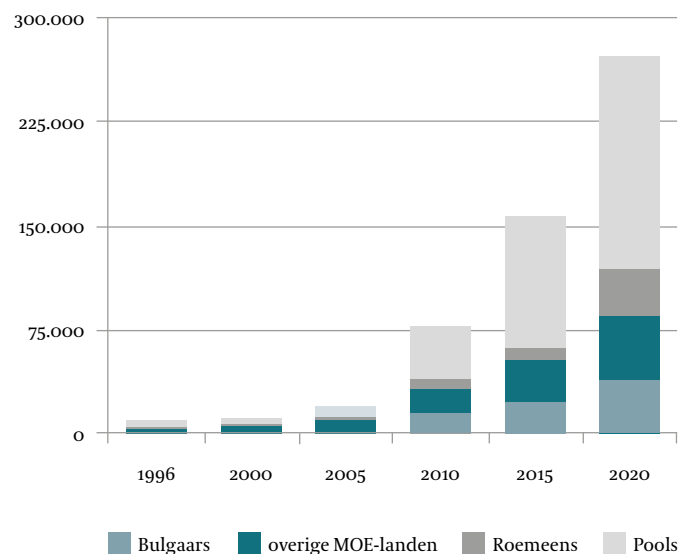
Onze arbeidsmarkt wordt al eeuwen gevoed door werkers uit het buitenland. Het is zelfs de belangrijkste reden voor immigratie. Veel Nederlanders zijn uiteindelijk afstammelingen van arbeidsmigranten. Al eeuwenlang roept deze vorm van migratie spanningen op, waarbij de aandacht zich stevast richt op de meest recente nieuwkomers. Dat waren tot voor kort de ‘gastarbeiders’ uit Turkije en Marokko, waarvan het merendeel al lang de Nederlandse nationaliteit heeft. Inmiddels draait het maatschappelijk debat steeds meer om de migranten uit de zogeheten MOE¹⁰-landen, de Midden- en Oost-Europese landen die zich kort na de eeuwwisseling aansloten bij de Europese Unie. Deze groep migranten staat in dit essay centraal.

Voorafgaand aan de toetreding van deze landen maakten beleids- en opiniemakers zich zorgen over de consequenties daarvan voor de Nederlandse arbeidsmarkt. Er werd gewaarschuwd voor grootschalige verdringing van autochtone werknemers.¹¹ Anderen, waaronder de

toenmalige staatssecretaris Sociale Zaken en Werkgelegenheid Mark Rutte, schatten in dat het allemaal wel mee zou vallen.¹² Slechts enkele tienduizenden Oost-Europeanen zouden deze kant op komen. Inmiddels kunnen we constateren dat beide voorspellingen niet klopten.

Allereerst bleek de omvang van de migratie uit de nieuwe lidstaten al snel veel groter dan was voorspeld (figuur 1). Deze cijfers, gebaseerd op de bevolkingsadministratie, zijn overigens nog een grove onderschatting van het werkelijke aantal arbeidsmigranten. Zo werkten er volgens de loonadministratie van het UWV in 2017 circa 400 duizend MOE-landers in Nederland, bijna twee keer meer dan het aantal officieel ingeschreven migranten. Zelfstandigen, zwartwerkenden en werknemers in dienst van een buitenlandse werkgever zijn daarbij nog niet meegerekend.¹³

Figuur 1: MOE-landers in Nederland

In het maatschappelijk debat speelt de zorg over verdringing op de arbeidsmarkt een belangrijke rol. Ondanks de grote instroom van migranten, valt het over het algemeen met die verdringing wel mee, zo concludeerde het Sociaal Cultureel Planbureau.¹⁴ Toch ligt het risico van verdringing wel op de loer voor laagopgeleiden en jongeren. Hun arbeidsparticipatie is namelijk licht gedaald in sectoren waar nu veel MOE-landers werken, bleek uit het SCP-onderzoek. Verder bleken burgers ‘verdringing’ anders op te vatten dan de onderzoekers van het SCP: niet als de verdrijving van de arbeidsmarkt van een groep medewerkers door een andere groep, maar als de – in algemene zin – intense concurrentie op een steeds flexibelere arbeidsmarkt. Over beide interpretaties van verdringing gaat de eerstvolgende casestudie.

Casus I: Verdringing op de arbeidsmarkt

Zo ver het oog reikt staan er rijen buxusstruiken. De kweker die mij verwelkomt op zijn bedrijf kweekt de struikjes al jaren. Van één hectare groeide het bedrijf door huur, koop en ruilverkaveling langzaam uit tot zo'n tien hectare. Het werk is hollen of stilstaan, legt de kweker uit. Als ondernemer onderscheidt hij zich namelijk door snelle levering. Die snelheid heeft echter ook een keerzijde. In piekperiodes moet er hard worden gewerkt met de handen in de grond: buxusplanten moeten regelmatig worden overgepoot.

Het medewerkersbestand van het bedrijf is gaandeweg van karakter veranderd. Hoewel de kweker een verantwoordelijk werkgever is die zegt 'niet voor een dubbeltje op de eerste rij te willen zitten', moest hij in een slecht jaar twee van de drie vaste krachten laten gaan. Voor die vaste medewerkers kwamen uitzendkrachten terug: Poolse boerenzonen die de aard van het werk kennen. Die passen goed tussen de boomkwekers en boeren, zo is zijn ervaring. Over Nederlandse uitzendkrachten en WW'ers is hij minder positief. Ze krijgen liever geen vieze handen en 'hebben niet de juiste mentaliteit'.

Het voorbeeld van de buxuskweker is representatief voor de ondernemers die zijn geïnterviewd voor dit onderzoek. Deze gesprekken, aangevuld met inzichten uit wetenschappelijke literatuur, leveren verschillende inzichten op.

Zo is arbeidsmigratie sterk verweven met de flexibilisering van de economie. Eén ondernemer noemde het de 'vloek van het kapitalisme'. Een klant kun je zomaar verliezen, en de dunne marges dwingen bedrijven om voortdurend kosten te reduceren. Het is daarom niet vreemd dat bedrijven steeds vaker kiezen voor een flexibele schil van werknemers met uitzendcontracten.

Hierbij speelt mee dat deze bedrijven veelal actief zijn in krimpsectoren, zoals de land- en tuinbouw, waar de totale werkgelegenheid al jaren daalt en waar bovendien weinig carrièreperspectief is.¹⁵ Lokale arbeidskrachten zijn volgens de ondernemers niet meer bereid of niet beschikbaar, mede door het relatief hoge niveau van uitkeringen in Nederland. 'Nul kans', 'men is verwend', aldus de ondernemers. Nu volgens sommige werkgevers ook het arbeidsaanbod van MOE-landers afneemt, kijken de ondernemers al met een schuin oog naar mogelijkheden buiten de EU. Alleen daar zouden nog de arbeidskrachten te vinden zijn die onze distributiecentra, kippenslachterijen en kwekerijen in bedrijf kunnen houden.

Volgens vakbondsmedewerkers die zijn geïnterviewd voor dit onderzoek leidt deze internationalisering van de arbeidsmarkt tot een neerwaartse druk op de arbeidsvoorwaarden. Arbeidsmigranten voeden volgens hen een groeiend leger van werknemers die leven van slecht betaalde tijdelijke baantjes. En inderdaad, twee derde van

de arbeidsmigranten verricht wat 'precaire arbeid' wordt genoemd: een combinatie van een tijdelijk dienstverband en een uurloon dat amper uitstijgt boven het minimumloon.¹⁶ Hun positie op de arbeidsmarkt verbetert bovendien weinig wanneer ze hier langer blijven.¹⁷

Toch is er ook een andere kant van de medaille. Voor migranten biedt werken in Nederland nog steeds de kans om een fors hoger inkomen te verwerven dan in hun thuisland. Polen kunnen in Nederland hun brutoloon bijvoorbeeld gemakkelijk verdubbelen of zelfs verdrievoudigen.¹⁸ Veel migranten keren uiteindelijk terug naar huis, waar ze met de opgespaarde inkomsten – tegen een lager prijsniveau – een woning of een uitzet kunnen financieren. Deze inkomensoverdrachten helpen migranten en de gemeenschappen waar ze vandaan komen om zich te onttrekken aan armoede.¹⁹ Ondanks negatieve gevolgen van migratie, zoals een bevolkingsdaling, zijn de nieuwe lidstaten daarom niet te porren voor een beperking van het vrije verkeer van werknemers.

Vanuit het perspectief van Nederland komt arbeidsmigratie met de ongemakkelijke constatering dat veel Nederlanders zelf niet deelnemen aan het arbeidsproces. Elke gemeente kent de spreekwoordelijke 'kaartenbak' van moeilijk bemiddelbare bijstandsgerechtigden. Het is een weerbarstige en complexe problematiek met meerdere structurele oorzaken, waaronder een gebrek aan prikkels – zowel financieel als in de vorm van begeleiding – om werk te zoeken.²⁰ Ook het mentaliteitsprobleem dat ondernemers signaleren zou weleens het gevolg kunnen zijn van het ontbreken van deze prikkels.

Is het mogelijk om deze rauwe randen van arbeidsmigratie te verzachten? Een flink aantal praktijkdeskundigen verwacht de oplossing vooral van nieuwe overheidsregels voor uitzendbureaus, zoals een verplichte certificering en een waarborgsom. Ook zouden de verschillen tussen flexibele en vaste arbeidscontracten moeten worden beperkt en zou er meer aandacht moeten worden besteed aan de persoonlijke matching van werkzoekenden. Dit komt ook terug in twee recente onderzoeken in opdracht van de Tweede Kamer.²¹ Daarbij merken deze deskundigen wel op dat er recent al veel nieuwe regels zijn ingevoerd en dat het vooral schort aan handhaving. Te strenge regels kunnen ertoe leiden dat Nederlandse bedrijven de concurrentie verliezen met buitenlandse ondernemingen of hun bedrijf verplaatsen naar het buitenland. Arbeidsmigranten, Nederlandse werkzoekenden en ondernemers zijn hier niet mee gediend.

Deze zoektocht zou je in de geest van Niebuhr een christelijk-pragmatisme kunnen noemen. Niebuhr erkent dat economische verhoudingen worden gedomineerd door eigenbelang. Dit eigenbelang moet worden beteugeld, omdat

het anders leidt tot onrecht, maar het moet ook enige ruimte krijgen omdat het óók zorgt voor een efficiënte allocatie van middelen. In het controleren van het eigenbelang richtte Niebuhr zich op de in zijn tijd actuele tegenstelling tussen de arbeiders en de ‘geprivilegieerde’ klassen.²² In Nederland in de eenentwintigste eeuw lopen de scheidslijnen tussen insiders en outsiders op de arbeidsmarkt of tussen ondernemers en arbeidsmigranten. Doordat arbeidsmigranten nauwelijks zijn georganiseerd, is hun economische macht klein. Er is politieke interventie nodig om de verhoudingen in evenwicht te brengen, bijvoorbeeld door het versterken van de juridische positie van flexwerkers. Door op deze wijze pragmatisch toe te werken naar een machtsverhouding, zoeken we – en dit is het christelijke aspect van Niebuhrs visie – naar een vorm van gerechtigheid in een gebroken wereld.

Casus II: Verdringing op de woningmarkt

De situatie in de gemeente Waalwijk wordt door de praktijkdeskundigen regelmatig aangehaald als *best practice*. Als ‘nummer 1 logistieke hotspot van Nederland’ weet Waalwijk distributiecentra van grote internetbedrijven zoals Bol.com aan zich te binden. De distributiecentra hebben primair een nationale functie: ‘ze moeten ergens komen’, zoals een lokaal bestuurder aangaf. Maar hun komst heeft lokaal zeker positieve gevolgen: door groeiende inwonertallen kunnen voorzieningen, zoals het ziekenhuis, in stand blijven. De gronduitgifte aan bedrijven levert de gemeente bovendien een mooi financieel resultaat op.

Bij de komst van grote groepen arbeidsmigranten rijst direct de vraag: waar huisvest je deze mensen? In Waalwijk verliep de huisvesting van migranten aanvankelijk volgens een patroon dat ook in andere gemeenten werd gevolgd. Arbeidsmigranten vestigden zich in woonwijken waar, mede door de crash in de woningmarkt, het aanbod van huurwoningen nog ruim was. Steeds meer ondernemende Waalwijkers zagen de huisvesting van migranten bovendien als businessmodel. Een woning aan Het Fort kreeg landelijk bekendheid vanwege overlast en het plan er vijftien migranten te huisvesten.²³ Daar kwam de buurt tegen in opstand.

Waalwijk volgde daarna een eigen weg. De gemeente zet nu vol in op grote woonvoorzieningen voor arbeidsmigranten aan de rand van de woonkern, ook wel ‘campussen’ genoemd. De voordelen zijn volgens de gemeente en ontwikkelaars evident: de reistijd naar de werkgever is nihil, het beheer kan efficiënt worden georganiseerd en de huisvesting voldoet aan het landelijke keurmerk.

Niet iedereen is echter enthousiast. Raadsleden vragen zich af welke boodschap deze vorm van huisvesting afgeeft aan arbeidsmigranten. De flinke afstand van de campussen tot winkels en openbaar vervoer zou volgens hen de integratie belemmeren. Een recent ingevoerde verblijfsbelasting,

specifiek bedoeld voor arbeidsmigranten, zette de politieke verhoudingen nog eens extra op scherp.

Het dilemma in deze casus keerde regelmatig terug in gesprekken met christenpolitici. Geïnspireerd door de christelijke idealen van gastvrijheid en naastenliefde komen zij op voor arbeidsmigranten. De confrontatie met degenen die het lokale belang vooropstellen, kan de verhoudingen binnen een gemeenschap onder druk zetten. Is het mogelijk om te strijden voor de belangen van arbeidsmigranten, zonder de vrede in de lokale samenleving onder druk te zetten?

Niebuhr zou allereerst voorzichtig zijn met het refereren aan christelijke idealen in de politieke context, zoals naastenliefde, en eerder spreken over principes van gerechtigheid, zoals gelijkheid en vrijheid. Deze principes worden universeel gedeeld en zijn vastgelegd in de Grondwet.

Niebuhr pleitte verder steeds voor een ‘tolerantietest’: terughoudend zijn in het oordeel over de ander, zonder daarbij het eigen ideaal van gerechtigheid op te geven. Hij riep op tot nederig pragmatisme: “Wij zijn mensen, niet God: wij zijn verantwoordelijk voor het maken van keuzes tussen grotere en kleinere kwaden.” Dat dit onderscheid tussen grotere en kleinere kwaden in de praktijk bovendien niet gemakkelijk te maken is, pleit ook voor terughoudendheid.

Zo is de Waalwijkse aanpak niet per se als slecht te zien vanuit het perspectief van de arbeidsmigrant. De verblijfsbelasting had het onvoorziene gevolg dat veel arbeidsmigranten zich inschreven in de bevolkingsadministratie als bewoner. Hierdoor bouwen zij rechten op om gebruik te kunnen maken van collectieve voorzieningen, zoals een sociale huurwoning. En ook het ongestuurd karakter van de campussen bleek in de praktijk mee te vallen. Het merendeel van de bewoners blijft immers maar kort in Nederland en deze *short stayers* beoordelen woonruimte primair op de huurprijs.²⁴ Een betaalbare slaapplek op een campus dicht bij de werkgever wordt door hen al snel als passend ervaren.

Andersom gezien: het verbeteren van de huisvesting van arbeidsmigranten per Haags decreet kan ook het tegenovergestelde bereiken. Zo kan huurbescherming voor tijdelijke huurders het minder aantrekkelijk maken voor verhuurders om huisvesting te ontwikkelen. Het tekort aan flexibele huisvesting kan daardoor eerder toenemen, wat misstanden verder in de hand werkt.

De pragmatische wijsheid ligt soms in het midden, geven deskundigen aan. Zo denken zij aan een keurmerk voor tijdelijke huisvesting als eis in lokaal beleid. Ook vragen ze aandacht voor huisvestingsvraagstukken bij besluiten rondom ruimtelijke ontwikkelingen, zoals de her en der opduikende agriports en distributiecentra.

Casus III: Gemeenschappen bouwen

De eerste twee cases speelden zich af in agrarische en industriële gebieden. De grootste aantallen arbeidsmigranten zijn echter te vinden in stedelijk gebied, zoals het Charlois uit de inleiding. Juist in zo'n wijk vormt de sociale samenhang onder bewoners door de komst van telkens nieuwe migrantengroepen een aandachtspunt.

De behoefte van nieuwkomers om te integreren in de Nederlandse samenleving is soms klein, vanwege hun verwachting snel terug te keren naar het thuisland. Bovendien is in Charlois het thuisland verrassend dichtbij: er is in de wijk een breed aanbod van winkels en andere voorzieningen waar men in de eigen taal terecht kan. Het is een bekend dilemma bij inburgering: aankomstwijken bieden nieuwe migrantengroepen de ruimte om eigen gemeenschappen te vormen die comfort en veiligheid bieden. En dat hoeft geen probleem te zijn: de meerderheid van de MOE-landers keert immers uiteindelijk terug naar huis. Maar als het verblijf toch langer duurt dan gepland, kunnen gemeenschappen met eigen voorzieningen de inburgering afremmen. Er zijn in de Nederlandse geschiedenis genoeg voorbeelden van migrantengroepen – van hugenoten tot Turken – die op deze manier lange tijd gesloten gemeenschappen vormden en slechts langzaam integreerden.²⁵

Is het mogelijk om een inburgeringsbeleid te ontwikkelen dat migranten die zich voor lange termijn vestigen stimuleert sneller deel te nemen aan de bredere samenleving? Volgens ambtenaren, welzijnswerkers en migranten zijn deze mogelijkheden er zeker.

Allereerst benadrukken zij de waarde van een appel op de eigen verantwoordelijkheid van migranten om hun weg te vinden in de Nederlandse samenleving, want dat dient primair hun belang. Dit principe geldt zelfs voor degenen die het in allerlei opzichten niet redden in onze samenleving, zoals het groeiend aantal dakloze Oost-Europeanen. Om hen weer zelfrespect te geven, hebben ze een plek nodig waar ze tot rust kunnen komen en waar ze verantwoordelijkheden krijgen toebedeeld.

Eigen verantwoordelijkheid zou dus behulpzaam kunnen zijn, maar die is nu voor veel migranten ver weg. Uitzendbureaus regelen vaak niet alleen het werk, maar ook de huisvesting, het vervoer en de zorgverzekering van hun werknemers. Volgens praktijkdeskundigen is dit niet op te lossen met de *quick fix* van een ruimer aanbod van voorzieningen zoals taalonderwijs en inburgeringscursussen. Het begint met voorlichting in de eigen taal. Denk aan meertalige voorlichters of een loket met Poolssprekende vrijwilligers. Daarnaast kunnen sleutelfiguren uit de migrantengemeenschappen worden gemobiliseerd die een brug vormen tussen deze gemeenschappen en de Nederlandse

samenleving. Ook geloofsgemeenschappen van migranten, zoals de Poolse katholieke parochies, kunnen een waardevolle bijdrage leveren aan de empowerment en integratie van hun leden.²⁶ Verbind eerst mensen, dan worden voorzieningen een instrument, zo vatte een deskundige deze aanpak samen. Als migrantengemeenschappen zich langs etnische of religieuze lijnen leren organiseren en samenwerken met verwante organisaties van autochtone bewoners, kunnen de verbondenheid met en het vertrouwen in de samenleving en haar instituties gaandeweg groeien.²⁷ Daarbij is er wel een wisselwerking met de samenleving nodig. Of migrantenorganisaties gaan functioneren als brug naar – en niet als bastion tegen – de samenleving is mede afhankelijk van de mate waarin zij door deze samenleving worden erkend en worden aangesproken op hun brugfunctie.²⁸

Critici zullen stellen dat deze voorzichtige integratie geen directe oplossing biedt voor de acute leefbaarheidsproblemen in Charlois. Maar soms is er geen directe oplossing. Op het oog steviger maatregelen, zoals het spreiden van migranten over verschillende stadswijken of het beperken van hun recht op verblijf, zijn – los van de wenselijkheid – strijdig met belangrijke uitgangspunten van het EU-verdrag, zoals het gedeelde burgerschap, het vrije verkeer van werknemers en het verbod op discriminatie. Uitgangspunten die overigens ook gelden voor Nederlandse burgers.

Cynisme kan – net als utopisme – een belemmering vormen voor echt effectief beleid rondom arbeidsmigratie. Niebuhr inspireert ons te blijven geloven in het vermogen van de mens tot oprechte betrokkenheid bij zijn naaste.²⁹ Dit vermogen brengt Niebuhr in verband met het liefdesgebod dat God in ieders hart geschreven heeft.³⁰ Mensen kunnen volgens hem hun zelfliefde overstijgen,³¹ ook al vraagt dat soms om een aanpak met lange adem. Deze mensvisie biedt een betere basis voor integratiebeleid dan het cynisme van rechts of het utopisme van links.

Profet, priester en koning

In christelijke politiek mag de spanning tussen hoopvol idealisme en nuchter realisme steeds gevoeld worden. Ook gedurende de eeuwen waarin de Bijbel werd geschreven, was deze spanning aanwezig. En ook in die tijd waren het vreemdelingen die deze spanning telkens aan de oppervlakte brachten.

Vreemdelingen waren kwetsbaar doordat zij buiten de bescherming van de patriarchale familiestructuren vielen. De wetten uit de Thora boden hen bescherming, bijvoorbeeld door het sabbatsgebod dat een limiet stelde aan de maximale werkweek en het voorschrift om de randen van akkers niet te maaien.³² Ze contrasteerden met een ander economisch systeem uit het Oude Nabije Oosten waarmee de Israëlieten persoonlijk kennis hadden gemaakt: het slavenbestaan in Egypte. Tussen

de idealen van de Thora en de realiteit gaapte echter een flinke kloof. Vreemdelingen, weduwen en wezen werden uitgebuit, terwijl de machtigen ‘akker na akker samenvoegden’.

Hoe om te gaan met deze spanning? De Bijbel inspireert ons daarbij met de beelden van de profeet, priester en koning. Steeds zijn er profeten nodig die trotse machthebbers uitdagen.³³ In actieplannen en politieke programma’s van de ChristenUnie klinken vaak zowel de boodschap van oordeel als de hoop van de profeten door.

Niebuhr vraagt ook aandacht voor een ander soort benadering van politiek leiderschap: die van het pragmatische realisme dat bij ‘de koning’ hoort. In het bijzonder in de reformatorische politieke traditie is men altijd huiverig geweest voor utopische vergezichten die recht en vrede op aarde beloven.³⁴ Dat de overheid volgens Abraham Kuyper ‘de mensheid slechts voor totale vernietiging kan bewaren’³⁵ zal misschien niet elke christen-politicus hem nazeggen, maar het is duidelijk dat de ethiek van Gods Koninkrijk slechts tot op zekere hoogte leidraad kan zijn voor politiek handelen.³⁶

Slechts door een gezond pragmatisme kan een vorm van gerechtigheid in een gebroken wereld vorm krijgen. Daarbij is een scherp onderscheid tussen ethisch handelen van individuen en dat van de overheid van belang. In individueel handelen kan de Bijbelse norm van naastenliefde nog centraal staan, maar collectief ethisch handelen is de uitkomst van een evenwicht tussen verschillende belangen en normen en daardoor van een andere orde. Het streven om individuele ethiek tot leidraad van overheidsbeleid te maken, mondt uiteindelijk uit in radicaal christelijk perfectionisme dat de vrede in de samenleving bedreigt.³⁷

Dat wil niet zeggen dat we omwille van de lieve vrede onze idealen moeten begraven. Niebuhr stelt dat voor ‘de bloei van de samenleving’³⁸ beide nodig zijn. Politici zijn – ook in de rol van koning – geroepen om het draagvlak in de samenleving op te rekken in de richting van idealen en belangen die het eigenbelang overstijgen.³⁹ Macht heeft daartoe steeds profetische tegenspraak nodig, zo stelt Niebuhr. Hier ligt ook een belangrijke opdracht voor de kerk om profetisch te blijven spreken. Het profetische geluid is immers niet zelden gesmoord doordat profeten ontaarden in hulpbestuurders. Slimme koningen geven lastige profeten privileges en laten hen meedenken over beleid. De profeten krijgen er zo belang bij de veroordeling van onrecht maar even achterwege te laten. En laten we daarbij ook de verzoenende figuur van de priester niet vergeten. Het is namelijk belangrijk dat mensen – of het nu ondernemers zijn, maatschappelijke organisaties of migranten – zich met elkaar verbinden en ‘elkaar als partners erkennen in een gemeenschappelijke onderneming’.⁴⁰ Dat gaat echter niet vanzelf. Niet zelden bleek uit de gesprekken voor dit

onderzoek een gebrek aan onderling vertrouwen. Het leggen van verbindingen en het bouwen aan vertrouwen vraagt vaak om een voortrekkersrol van politici. De Bijbelse figuur van de priester kan daarbij inspireren: hij verzoent en verbindt, luistert en creëert draagvlak.⁴¹

In een gebroken wereld is er dus geen eenvoudig recept voor gerechtigheid, ook niet als het gaat om arbeidsmigratie. Daarom hebben politici onderscheidingsvermogen, tact en praktische wijsheid nodig, ook als het gaat om hun eigen rol.

- G.P.J. Koopmans, K. Arib, K.C.J. Straus, I.H.C. van den Besselaar, P. Ulenbelt en A.G. Schouw. *Parlementair onderzoek Lessen uit Arbeidsmigratie*. (Den Haag: Tweede Kamer der Staten-Generaal, 2011). Geraadpleegd 23 februari 2021, <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/detail/2011Z18611/2011D46359>; E. Roemer et al. *Geen tweederangsburgers. Aanbevelingen om misstanden bij arbeidsmigranten in Nederland tegen te gaan* (Den Haag: Aanjaagteam Bescherming Arbeidsmigranten, 2020). Geraadpleegd op 23 februari 2021, <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2020/10/30/tweede-advies-aanjaagteam-bescherming-arbeidsmigranten>.
- Ibid.
- SP en ChristenUnie, *Actieplan arbeidsmigratie* (Den Haag, 2019). Geraadpleegd op 23 februari 2021, <https://www.christenunie.nl/blog/2019/12/16/ChristenUnie--SP-Arbeidsmigratie-moet-eerlijk-en-sociaal>.
- Lambert Pasterkamp, *Geordende globalisering*. Essays over vrede, recht en gemeenschap (Amersfoort: Wetenschappelijk Instituut ChristenUnie, 2019).
- Laurens Wijmenga, "Een goed verhaal over migratie," 28 mei 2020. Geraadpleegd op 24 februari 2021, <https://wi.christenunie.nl/migratie>.
- Op verschillende momenten in het schrijfproces is deze tekst van commentaar voorzien door meelezers. Ik wil in het bijzonder Koert van Bekkum, Simon Polinder en Willem Boerma bedanken voor hun waardevolle opmerkingen.
- Niebuhrs denken wordt ook wel beschreven als christelijk realisme. Vgl. Paul Scheffer, "Reinhold Niebuhr: moral man and immoral society," *NRC*, 19 november 1999.
- Zie voor een meer uitgebreide bespreking van Niebuhrs pragmatisme: Mark L. Haas, "Reinhold Niebuhr's 'Christian Pragmatism': A Principled Alternative to Consequentialism." *The Review of Politics* 61, no. 4 (1999), 605-36. Geraadpleegd op 24 februari 2021, <http://www.jstor.org/stable/1408402>.
- Er zijn individuele gesprekken gehouden met onder meer zeven ondernemers of leidinggevendenden, zeven lokale politici, vier vakbondsmedewerkers, vijf maatschappelijke organisaties, vijf ambtenaren en vier migranten. Daarnaast zijn (participerende) observaties verricht in Charlois en bij twee agrarische bedrijven. Tevens is een expertmeeting gehouden met lokale en provinciale politici en een Tweede Kamerlid van de ChristenUnie.
- Dit zijn Estland, Hongarije, Letland, Litouwen, Polen, Slovenië, Slowakije, Tsjechoï, Roemenië en Bulgarije. Roemenië en Bulgarije zijn in 2007 tot de Europese Unie toetgetreden, de overige landen in 2004.
- Zie bijvoorbeeld "Behandeling van het wetsvoorstel Vaststelling van de begrotingsstaat van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (XV) voor het jaar 2004 (29200 XV) en het wetsvoorstel Vaststelling van de begrotingsstaat van het Spaarfonds AOW voor het jaar 2004 (29200 E)," (Den Haag: Tweede Kamer der Staten-Generaal, 2003), 2232. Geraadpleegd op 24 februari 2021, <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-20032004-2229-2270.html>.
- Zie Staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, "Brief aan de Tweede Kamer, Uitbreiding van de EU: voor- en nadelen van een direct verkeer van werknemers," (Den Haag: kst. 29407, 23 januari 2004). Geraadpleegd op 23 februari 2021, <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-29407-1.html>. Deze schatting is gebaseerd op Centraal Planbureau, "Arbeidsmigratie uit de Midden- en Oost-Europese toetredingslanden," (Den Haag: 2004). Geraadpleegd op 23 februari 2021, <https://www.cpb.nl/sites/default/files/publicaties/download/arbeidsmigratie-uit-de-midden-en-oost-europese-toetredingslanden.pdf>
- Anita Strockmeijer, "De arbeidsmarktpositie verklaart. Werk en uitkeringsgebruik van Oost-Europese arbeidsmigranten in Nederland," (Proefschrift, Universiteit van Amsterdam, 2020).
- Wiljan van den Berge e.a., *Verdringing op de arbeidsmarkt. Beschrijving en beleving* (Den Haag: Centraal Planbureau en Sociaal Cultureel Planbureau, 2018).
- Zie Arjan Heyma e.a., *De economische waarde van arbeidsmigranten uit Midden en Oost-Europa* (Amsterdam: SEO Economisch Onderzoek, 2018).
- Volgens sommigen is 'precarisering' een doelbewuste strategie van de 'neoliberale elite' om macht uit te oefenen. Zie: Isabell Lorey, *Het regeren van precieren. De staat van onzekerheid* (Amsterdam: Octava Publicaties, 2016) in Robert J. van Putten, *De ban van beheersing: Naar een reflexieve bestuurskunst*. (Den Haag: Boom bestuurskunde, 2020), 114, 237. Deze these vergt een aparte bespreking. Een verband tussen precarisering, precariteit en arbeidsmigratie wordt in Nederland niet gelegd.
- Strockmeijer, "De arbeidsmarktpositie verklaart," 151-152.
- Eurostat, "Minimum wage statistics". Geraadpleegd op 23 februari 2021, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Minimum_wage_statistics; Eurostat, "Median hourly earnings, all employees (excluding apprentices) by seks". Geraadpleegd op 23 februari 2021, https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/earn_ses_pub2s/default/table?lang=en. Zowel het modale uurloon als het minimumloon in Nederland zijn bijna driemaal hoger dan in Polen. Het verschil met Bulgarije en Roemenië is nog groter.
- Russell King and Aija Lulle, *Research on migration: Facing realities and maximising opportunities. A policy review* (Brussel: Europese Commissie, 2016). Geraadpleegd op 23 februari 2021, http://ec.europa.eu/research/social-sciences/pdf/policy_reviews/ki-04-15-841_en_n.pdf.
- Jochem Westert, *Met opgeheven hoofd. Naar een bijstand die werkt* (Amsterdam: Buijten Schipperheijn Motief, 2016).
- Zie aanjaagteam bescherming arbeidsmigranten, *Geen tweederangsburgers en het eindrapport van Commissie Borstlap: Commissie Regulering van Werk, In wat voor land willen wij werken?* Den Haag, 2020. Geraadpleegd op 23 februari 2021, <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2020/01/23/rapport-in-wat-voor-land-willen-wij-werken>.
- Vgl. Reinhold Niebuhr, *Moral Man and Immoral Society. A study in ethics and politics* (Louisville: Westminster John Knox Press, 2013).
- Daniel van Dam, "Buurt boos: vijftien migranten in een huis", *Telegraaf*, 11 mei 2018.
- Jeroen Lijzenga en Roy Nieuwenhuis, *Onderzoek huisvesting van arbeidsmigranten in de regio Hart van Brabant* (Arnhem: Companen, 2017). Geraadpleegd op 23 februari 2021, https://www.regio-hartvanbrabant.nl/images/bestandenvooriedereen/download/saadszaken/Radenavond_15_november_2017/Rapport_huisvesting_arbeidsmigranten_mrt_2017.pdf. Bram Klouwen, Koen Klouwen en Susanne Steegman, *Onderzoek huisvesting arbeidsmigranten De Liemers* (Arnhem: Companen en Decisio, 2019).
- Zie bijvoorbeeld: Herman Obdeijn en Marlou Schrover, *Komen en gaan. Immigratie en emigratie in Nederland* (Amsterdam: Bert Bakker, 2008).
- Zie bijvoorbeeld Jessica van den Toorn, Maarten Davelaar, Ahmed Hamdi, Leyla Reches en Milan van Keulen, *Omvang en karakter van de maatschappelijke activiteiten van levensbeschouwelijke organisaties in Rotterdam* (Utrecht: Verweij Jonker Instituut, 2020).
- Vgl. Meindert Fennema, J. Tilly, A. van Heelsum, M. Bergerger en R. Wolff, *Sociaal kapitaal en politieke participatie van etnische minderheden* (Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, 2000). Geraadpleegd op 24 februari 2021, https://pure.uva.nl/ws/files/3451491/21494_207820.pdf.
- Marinus J.A. Penninx en Marlou Schrover, *Bastion of bindmiddel? Organisaties van immigranten in historisch perspectief* (Amsterdam: Amsterdam Institute for Social Science Research, 2001). Geraadpleegd op 24 februari 2021, <https://dare.uva.nl/search?identifier=0d4d3c3c-db8a-41ef-bd2e-fbfd0b5e4528>.
- Reinhold Niebuhr, *Geloof in de politiek*, vert. H. ten Kortenaar (Bussum: Unieboek BV, 1970), 75.
- Zie Johannes 15:12; Mattheüs 12:28-34.
- Vgl. Simon Polinder, "Reinhold Niebuhr. Antropologie en Politieke theorie: een onderzoek naar de relatie tussen de christelijke antropologie van Reinhold Niebuhr en zijn leer van de internationale betrekkingen" (Master scriptie, Universiteit Utrecht, 2006). Laatst geraadpleegd op 24 februari 2021, <http://dspace.library.uu.nl/handle/1874/13713>.
- Jonathan Burnside, *God Justice and Society* (Cambridge: Jubilee Centre, 2010).
- Zie de inleiding op de Beginselverklaring van de *ChristenUnie: ChristenUnie, Vrede zoeken, recht doen. Beginselverklaring van de ChristenUnie* (Amersfoort, 2018).
- Robert van Putten, "Anti-utopisch denken en christelijke politiek," *Groen* nr. 1 (2017), 6-11.
- Abraham Kuiper, *Het calvinisme* (Amsterdam: Hóveker & Wormser, 1899), 74.
- Zie bv. Ad de Bruijne, "De spanning er weer in brengen," *Denkwijzer* nr. 4 (2008), 14-19.
- Deze alinea is gebaseerd op Willem Boerma, "De staat als evenwichtkunstenaar. Reinhold Niebuhr over politiek, macht en moraal," *Denkwijzer* nr. 2 (2009), 14-17; "Pessimistisch optimisme. Niebuhr en de ChristenUnie", *Denkwijzer* nr. 3 (2009), 26-29.
- Jeremia 29:7.
- Vgl. Willem Boerma, "Niebuhrriaanse overwegingen bij het vluchtelingenvraagstuk", *Denkwijzer* nr.1 (2016), 20-21.
- Roel Kuiper, *Dienstbare politiek. Voor een verantwoordelijke samenleving en een rechtvaardige overheid* (Amsterdam: Buijten en Schipperheijn Motief, 2011).
- Jan van der Stoep, "Spreken, luisteren, handelen. Filosofie in gesprek met organisaties." In Sietske Dijkstra, Harry Kunneman en Bart van Rosmalen (red.), *In goed gezelschap. Waardenwerk Cahier 2* (Amsterdam: SWP, 2019), <https://www.che.nl/publicaties/spreken-luisteren-handelen>.